

FORN VÄNNEN

JOURNAL OF
SWEDISH ANTIQUARIAN
RESEARCH

Runfynd 1982

Gustavson, Helmer

Fornvännen 78, 224-243

http://kulturarvsdata.se/raa/fornvannen/html/1983_224

Ingår i: samla.raa.se

Runfynd 1982

Av Helmer Gustavson, Thorgunn Snædal Brink och Jan Paul Strid

Gustavson, H., Snædal Brink, T. & Strid, J. P. 1984. Runfynd 1982. (Rune finds in 1982.) *Fornvännen* 78. Stockholm.

Four Viking Period and three medieval finds are presented. The medieval finds comprise two rune-inscribed bone fragments from Sigtuna and a runic stick from Lödöse, St. Peder parish, the latter with a medical incantation.

The finds from the Viking Period consist of a rune-inscribed tombstone from the ruined St. Hans' Church at Visby, Gotland, a rune stone, hitherto unknown, from Bärmö, St. Per parish, Uppland, a rediscovered rune stone at Törnby, Skå parish, Uppland and a runestone in Appuna parish in Östergötland. Despite having been erected close to Appuna Church in the late 1880's, it remained unnoticed until 1948.

Helmer Gustavson, Thorgunn Snædal Brink and Jan Paul Strid, Riksantikvarieämbetet, Box 5405, S-114 84 Stockholm Sweden.

I Runfynd 1982 presenteras fyra vikingatida och tre medeltida fynd. En lång dalruneinskrift i en trösklada från Indors by i Våmhus socken, Dalarna undersöks fortfarande och kommer att publiceras vid ett senare tillfälle.

Bland de medeltida inskrifterna märks främst en sjukdomsbesvärjelse från Lödöse. De vikingatida fynden består bl.a. av en runristad gravhäll funnen vid arkeologiska utgrävningar i S:t Hans kyrkoruin i Visby och en hittills okänd runsten från Bärmö gård i trakten av Sigtuna samt en tidigare ej registrerad runsten från Appuna socken i Östergötland.

Gotland, Visby, S:t Hans kyrkoruin

1980 påbörjades en arkeologisk undersökning av S:t Hans och S:t Pers kyrkoruiner i Visby inför en kommande publicering i inventarieverket Sveriges kyrkor. I samband med undersökningen påträffades sammanlagt 32 gravar. De hade en östvästlig orientering och 26 av dem var äldre än kyrkan och hade mestadels en från kyrkans längdaxel avvikande riktning. De återstående gravarna var anlagda inne i kyrkan i dess längdriktning. En av dem,

en hållkista (grav XXIII) låg mellan koret och södra korsarmen. Vid en närmare undersökning av denna grav i januari 1982 visade det sig, att sidohällarna bestod av tre runristade stenfragment av grå kalksten och av en hålkälad barngravhäll med trapetsoid form och utan inskrift. Fyndomständigheterna och själva runfyndet har beskrivits av Eric Swanström och Helmer Gustavson i *Gotländskt arkiv* 1982, s. 77-90. I Runfynd 1982 ges därför en kortfattad redogörelse för nyfyndet samt en redogörelse för läsningen av inskriften som ett komplement till framställningen i *Gotländskt arkiv*.

Sedan de tre runristade delarna tagits fram och undersökts, visade det sig, att de hade ingått i en och samma runhäll, som varit omkring 2 m lång och knappt 70 cm bred. Den har tillförts samlingarna i Gotlands fornsal. Fig. 1. Runhällen har ursprungligen varit en bildsten med svagt inåtsvängda långsidor och en något litet välvd överdel. Rester av sådan ornamentik, som är vanligt på bildstenar från 400-500-talen e. Kr. enligt Sune Lindqvists datering, är bevarade på två av fragmenten. De framträder tydligast vid häl-

Fig. 1. Den runristade gravhällen från St Hans kyrkoruin i Visby. Foto L. Lindqvist, RAGU. — Three fragments of a tombstone from the ruin of St. Hans, Visby.

lens ena kortsida som framgår av fig. 1. Centralmotivet på bildstenen torde ha varit ett virvelhjul med spiraler och längs sidorna har den varit prydd med en kantbård. Denna ålderdomliga bildsten har, såsom runstensornamentiken och runornas former visar, på 1000-talet huggits om till en runhäll. Rester av kalkbruk på fragmenten tyder på att hällen i helt eller, vilket verkar vara troligare, i sönderslaget skick har använts som byggnadsmaterial innan delar av den slutligen nyttjades som sidohällar i den medeltida gravkistan. Några nåltunt ristade och ytterst grunda runor, dels ett **f**, dels rester av 7–10 runor inom ett inskriftsband invid ena korsarmen kan bäst karaktäriseras som runklotter och torde ha tillkommit då stenstycket suttit inmurat i kyrkväggen. På andra sidan korsarmen finns liknande nåltunna streck, som inte kan bestämmas närmare.

Inskrift:

...n : raisti : kubl : eftir : hailkair : fa ... /
 5 10 15 20 25

k...-aulu : hans : eu : mipan : uaralt :
 30 35 40 45 50

uakir : likr : merki : hier : vfir : mani : paim :
 55 60 65 70 75 80

ar : erfiki : iftir...-erpi / ...auk : þorlaifr :
 85 90 95 100 105

þau : ristu stain
 110 115 120

”...n reste värden av Hailgair...hans själ. Alltid medan världen varar ligger minnesmärket här över den man som arvingen gjorde det efter...och Torlaif de ristade stenen”

Till läsningen: Runornas ristningslinjer är smala och grunda men erbjuder mestadels inga svårigheter att läsas utom vid brottkanten. Runföljden innanför inskriftsbandet är dock något svårläst på grund av vittring. Runorna står med baserna ut mot hällens kanter. De är av normalrunetyp; runan **s** uppträder dock också i kortkvistform. I ett flertal fall har bistavarna i **n**- och **a**-runorna punktformade avslutningar. Detsamma gäller kortkvist-**s**. Runan **r** uppvisar både öppen och sluten form. Av 1 **n** återstår högra bistaven och ett kort stycke av huvudstaven omedelbart nedanför bistaven. Resten borta i brot-

tet. 12 **e** tydligt stungen med en punkt. Efter 26 **a** har ett stort stycke av hällen gått förlorad. Där har det funnits plats för ett trettiotal runor. Runa 27 som med viss tvekan läses som **k** är ristad i rundjurets halsparti. 4 cm till höger om 27 **k** finns rester av en runa i form av överdelen av en huvudstav. Resten borta i ett brott. Av runa 29 återstår övre delen, 2 cm, av huvudstaven, resten av runan borta i en kantskada, som också tagit bort nedre delen av huvudstaven i 30 **a** och basen av 31 **u**. 37 **s** kortkvistform med punktformad avslutning. 38 **e** tydligt stungen med en punkt. I 50 **t** är bistavarna endast svagt skönjbara på grund av vittring. 54 **i** är ristad snett uppåt höger. Den har sannolikt ristats in senare som en rättelse. I 58 **k** är ett stycke av huvudstaven bortvittrad. 61 **e** tydligt stungen med en punkt. Efter 62 **r** är ristningsytan skrovlig och vittrad. Där finns rester av en **k**-runa i form av nedre hälften av en huvudstav. På platsen för en **k**-bistav finns en avlång fördjupning som med viss tvekan bedöms vara resterna av en bistav. Därefter en punktformad naturlig fördjupning. Av 64 **i** är basen borta i en brottkant, likaså övre punkten i skiljetecknet mellan 64 **i** och 65 **h**. 67 **e** och 69 **y** tydligt punktstungna. I 72 **r** är huvudstavens mitt och ett stycke av vänstra bistaven borta i en förslitning. I 81 **a** är basen bortvittrad. 83 **e** stungen med en punkt, däremot inga spår av stinging av 89 **i**. 92 **i** är ytterst svagt skönjbar. Den är jämte 93 **r** ristad i själva bandkopplet. Av runa 94 återstår nedre delen, 1,5 cm, av huvudstaven samt möjligen ansättningen av en **k**-bistav mot huvudstaven. Som huvudstav i 95 **e** har ristaren utnyttjat ett stycke av ena ristingslinjen i bandkopplet. Av huvudstaven, som är tydligt stungen med en punkt, är övre hälften borta i en kantskada. Inskriftens avslutning, signaturdelen, är ristad innanför inskriptsbandet med runföljden 1-26. Av 99 **a** återstår nedre hälften av huvudstaven och högra bistavens spets, resten borta i en brottkant. Till vänster om 102 **b**, som är något diffus genom vittring, finns två streck, fördjupningar, på platsen för två **o**-bistavar. De torde vara felaktigt ristade, alltså ej någon binderuna. En högt placerad punktartad fördjupning mellan huvudstaven och bistaven i

102 **b** är naturlig. 103 **o** har formen $\ddot{\text{z}}$. I 112 **u** är toppen bortvittrad, runan dock säkert **u**. 115 och 118 **s** har kortkvistform med punktformad avslutning. 119 **t** har ensidig bistav; någon bistav till höger har aldrig varit ristad. Inga spår av skiljetecken efter 122 **n**.

Ornamentiken på hällen består av två rundjur och ett kors med spetsformade korsarmar. I svicklarna är palmlettliknande bågar fästade vid korset med bandkoppel. Korset, som är av en sällsynt typ, omsluts av de två rundjuren. De är lagda med det ena djurets huvud mot det andras stjärt och hålls samman med två fragmentariskt bevarade bandkoppel. Vid hals och stjärt finns kringellikt flätade band, som har snarlika gotländska motsvarigheter på t.ex. G 203 Hogrän. Ornamentiken är alltså gjord i runstensstil. Den ursprungliga hällens avlånga rektangulära form med en svag avsmalning ner mot fotändan visar dock att det inte rör sig om någon vanlig runsten eller runsten med bildstensform. Hällen har i stället varit ett kristet gravmonument. Den hör hemma bland sådana monument som i form av en stenkista eller en rektangulär gravhäll placerats över den döde. Dessa monument har i ett flertal fall påträffats vid centralt belägna kyrkor, t.ex. Eskilstuna, Köping på Gotland, Bjälbo, Hov och Vreta i Östergötland.

Inskriften på den nyfunna hällen överensstämmer till en del med dem man möter på gravmonumenten från övergångstiden mellan vikingatid och medeltid. Dessa är hämtade från runstenarnas formelvärd i fråga om resarformlernas och bönerns utformning. Den mest iögonfallande skillnaden mellan formuleringen på gravmonumenten och den på runstenarna är att "minnesmärket" i gravmonumentets inskrift anges *ligga över* den döde i stället för att som på runstenens vara *rest* eller *ristat efter* honom, dvs. till minne av honom.

Av den ofullständigt bevarade inskriften kan det utläsas, att en till namnet okänd son, omtalad som arvinge efter den döde, har låtit göra en gravvård över sin far. Denne har burit namnet Hailgair, ett som det annars tycks okänt namn i det nordiska namnförrådet. Inte heller namn med förleden Hail-

Fig. 2. Runsten från Bärmö gård, S:t Pers socken, Uppland. Foto T. Andersson. (ATA). — Rune stone, Bärmö, S:t Per parish, Uppland.

tycks finnas belagda med säkerhet i runinskrifternas namnförråd utanför Gotland, där det möjligen också uppträder i namnen Hailfos och Hailvi i den nu förkommna runstenen G 136 Sjonhem.

Den korta bön som ingått i inskriften är fragmentariskt bevarad och har ursprungligen förmodligen lytt "Gud hjälpe hans själ". Av slutorden i inskriften framgår det, att minst två personer svarat för att hällen pryddes med runor och ornamentik (**ristu stain**). En av dem har varit en man med namnet *þorlaif*, ett namn som inte tidigare tycks vara belagt i runinskrifterna. Denne *þorlaif* kan knappast vara identisk med den man som reste vården efter Hailgair eftersom denne haft ett namn som slutat på -n. Namnet på den som hjälpt *þorlaif* med minnesmärket har gått förlorat, men formen på det personliga pronomen (neutrum pluralis, jämför kommentaren till läsningen) som här står med sammanfattande betydelse visar, att det har varit en kvinna.

Det är onekligen anmärkningsvärt, att man på ett monument som kan ses som en symbol

för människans förgänglighet låtit rista in den med alliteration prydda formuleringen att monumentet skall bestå så länge som världen varar (*æi meðan verald vakir liggir merki hier yfir mani þaim er erfingi eftir gierði*).

Raderna är sannolikt en reminiscens av en stilistisk figur i den fornnordiska poesin och liknande formuleringar finns på runstenar som t.ex. Sälkastenen U 323. På hällen i S:t Hans har den fått en utformning unik i sitt slag.

Konsthistoriskt kan runhällen dateras till mitten av 1000-talet utifrån ornamentikens, och då framför allt korsets utformning. Den språkliga dateringen överensstämmer i stort med den konsthistoriska, möjligen med någon förskjutning till tiden 1050–1100. Som grund för denna språkliga (runografiska) datering ligger jämförelser med runinskrifter som G 207–208 Stenkumla, G 134–135 Sjonhem och G 203 Hogrän.

Det är rimligt att räkna med att runhällen ursprungligen har haft sin placering som gravmonument på en kyrkogård i närheten av den kyrka som varit föregångaren till S:t Pers.

Det faktum att den ursprungligen varit en bildsten ger ännu en dimension åt fyndplatsen. Bildstenarna har ju av arkeologer och religionshistoriker kopplats samman med forntidens gravseder och i många fall har man kunnat konstatera att de har stått på gravfält. Så kan alltså också vara fallet med den omhuggna bildstenen i S:t Hans. Ett stycke av ett gravmonument från perioden 700–1000 e. Kr. funnet i S:t Hans västvägg (Lindqvist 1941, s. 144, fig. 55 B) talar också för detta.

H. G.

Uppland, S:t Pers sn, Bärnö

I början av augusti 1982 hade lantbrukare Arvid Wretler på Bärnö gård, några kilometer nordväst om Sigtuna, äntligen tröttnat på det stenblock som i 30 år irriterat honom vid plöjning av en åker öster om mangårdsbyggnaden. Han trodde att det var ett jordfast block som skadade plogen och tänkte spränga bort det. När han började schakta bort den jord som täckte stenen upptäckte han att det inte var en jordbunden sten utan en ganska tunn flat häll. En misstanke slog Wretler som år 1965 hittade ett runstensfragment på sina ägor. Han vände på stenen med hjälp av en schaktmaskin. Det var en runsten som med sina 260 cm på höjden och 175 cm på bredden bokstavligen var det största runfyndet på 10 år. (Fig. 2.)

Runristaren har troligen använt det tunna flyttblocket, tjockleken är endast ca 30 cm, utan att bearbeta det särskilt mycket. Möjligen har han jämnat till kanterna och släthuggit ristningsytan något. Materialet är glimmerrik gnejs med inslag av hårdare kristaller. Genom vittring och flagringsskador på den skiktade och porösa ytan har runorna i inskriftens slut, som placerats i korsfoten och den övre korsarmen, blivit så skadade att de inte längre kan läsas. Runhöjden är 8–10 cm.

Inskrift:

xnesbiurn:lit:raisa:

sta-n:pensa:eftir:

olaif:sun:sin:hiar:

skal:stanta:stain·a:

la|...au...

”Näsbyörn lät resa denna sten efter Olev, sin son. Här skall stenen stå på...”

Runorna i inskriftsbandet längs stenens kanter är ganska grunda och delvis utvittrade, men mestadels säkra. Av bistaven i 9 l återstår endast mycket svagt skönjbara rester av ristningsbotten. I 12 r är partiet mellan huvdstav och bistav utvittrat; runans mitt är endast mycket svagt skönjbar. I 18 t är huvdstavens topp och bistavarnas ansättning mot denna bortvittrade. 19 a är skrovlig och ojämn, bistaven kort och utvittrad. Av runa 20, som troligen varit i, återstår endast basen, 2 cm, och ca 1 cm av toppen. Resten av runan är borta i en vittring som också har skadat 21 n, som dock kan följas i sin helhet. 32 o har dubbelsidiga bistavar, nästan vinkelrätt mot huvdstaven. Av den nedre återstår endast svaga rester av ristningsbotten. I 37 s, som är ett stols-s liksom 3 s, är vinkeln mellan det andra och tredje ledet vittringsskadat. I 46 r kan huvdstavens nedre hälft endast anas mycket svagt; samma gäller nedre delen av huvdstaven i 62 a. I 65 i möter toppen ett ornamentband som här går över ristningsytan i en båge. Det kan därför inte uteslutas att runan skall läsas som u. Runorna 66 a och 67 u står vid drakens huvud, omedelbart t.h. om bandkopplet. I det något vittrade partiet mellan dem och 65 i kan högst en runa ha gått förlorad, som i så fall ristats mellan kopplets båda ristningslinjer. I korsfoten och den övre korsarmen finns rester av åtminstone ett tiotal runor, dessa är dock så svårt vittringsskadade att ingen reda kan bringas i denna del av inskriften. Den porösa och ojämna ytan gör det också svårt att skilja ristade linjer från naturliga fördjupningar.

Båda namnen i inskriften är välbelagda i det svenska runmaterialet. *Olæifr*, *OlafR* hör till de vanligaste namnen med ett femtiotal belegg. *Nesbiurn* förekommer i åtta inskrifter i Uppland och Södermanland, däribland U 444 och 445 vid Bromsta och Odensala socken drygt en mil nordväst om Bärnö. Det kan

dock knappast röra sig om samma person som på nyfyndet.

Liknande formuleringar som i det verspar som avslutar inskriften förekommer på flera runstenar. "Här skall stånda stenen/ vid vägen" står det till exempel på U 838 vid Ryda i Nysätra sn.

Namnet på den plats där Bärmöstenen restes kan tyvärr inte tolkas på grund av den osäkra läsningen, men det bör ha varit en terrängbeteckning som syftade på stenens omgivning. Runformer och ornamentik talar för att stenen ristats av runristaren Torbjörn, som var flitigt verksam i Sigtunatrakten under 1000-talets senare hälft. Om denna attribuering är riktig är detta det första belägget på en versformad inskrift av honom.

Runstenen hittades ca 500 m öster om mangårdsbyggnaden och omkring 300 m norr om vägen Bärmö-Sigtuna. Söder om denna väg, i sluttningen ned mot Håtunaviken, låg enligt en karta från 1700-talet Bärmö sjöäng, som bör ha varit ganska sank. Under förhistorisk tid har det sankta området gått längre norrut och vägen har haft en nordligare sträckning. Runstenen kan ha stått i anslutning till detta äldre vägsystem över dalgången ned mot Sigtuna.

Eftersom stenen med all säkerhet återfanns på eller i närheten av sin ursprungliga plats gjordes en mindre arkeologisk undersökning av fyndplatsen för att söka eventuella skningsstenar, som kunde visa dess exakta läge. Undersökningen gav dock inget resultat. Om det funnits sådana stenar har de väl tagits bort när marken odlades upp. Stenens rotparti är ganska litet i förhållande till stenens storlek och den har troligen redan tidigt fallit omkull med ristningsytan nedåt och så småningom försvunnit under markytan.

Sigtunatrakten tillhör de runstensrikaste i det runstensrika Uppland. Enbart från Sigtuna stad är över 30 runristningar kända. S:t Pers socken har dock varit mycket dåligt lotad i detta avseende med endast fyra runstensfragment inom sina domäner. Kanske beror detta på att socknen är liten och har få stora gårdar. Tre av de tidigare kända fragmenten är faktiskt från Bärmö och det fjärde från granngården, Billby. Det är därför inte

förvånande att socknens första hela runsten påträffats just vid Bärmö, där man uppenbarligen flitigt har följt seden att hedra sina avlidna släktingar med ett runmonument.

Då stenen av naturliga skäl inte kunde resas igen på fyndplatsen placerades den i stället i skogsbrynet, ca 50 m nordöst om denna. För att underlätta för besökare att se stenen kommer en väg att röjas genom skogen fram till stenen.

Th. S. B.

Uppland, Sigtuna, kv. Guldet

Sommaren 1982 överlämnades till Runverket två runristade benfragment, som påträffats vid en arkeologisk utgrävning som utfördes 25/5-15/6 1982 i kvarteret Guldet i Sigtuna.

Fragmenten hittades i ett lager som med ledning av fyndmaterialet, bl.a. svartgodsskärvor och kamfragment, kunde dateras till 1200-talet, snarast dess första hälft. Runformerna och det flitiga bruket av binderunor talar också för att inskrifterna tillkommit under denna period.

1. (Fig. 3-4). Det första fragmentet, som är en del av ett revben från ko (fyndnummer 317), hittades den 26 maj. Dess längd är 132 mm, bredden 34 mm och största tjocklek ca 10 mm. Det är runristat på båda sidor. Troligen har det inte varit mycket längre när inskriften tillkom, men i brottkanterna har flisor lossnat och försvunnit, varvid runorna i inskriftens början och slut har skadats.

Inskrift:

(sid. a) . . . $\underset{5}{k}s:i\underset{10}{e}\underset{5}{a}\underset{10}{s}us:i\underset{10}{e}\underset{5}{a}\underset{10}{s}us:$

$\underset{15}{i}\underset{15}{e}\underset{15}{a}\underset{15}{s}us:k\underset{20}{a}l\underset{20}{k}\underset{20}{a}n\underset{25}{s}:g\underset{25}{a}r\underset{25}{d}u\underset{25}{r}:$

$\underset{30}{i}\underset{30}{e}\underset{30}{a}\underset{30}{s}us:i\underset{35}{e}\underset{35}{a}\underset{35}{s} . . .$

"...Jesus, Jesus, Jesus (nattvards)kalkens väktare (?), Jesus, Jesus..."

(sid. b) - $\underset{5}{u}p\underset{10}{h}:r\underset{5}{a}p\underset{10}{p}r\underset{10}{u}n\underset{10}{a}r$

"-uph, tyd runorna!"

Runorna på framsidan har ristats längs den övre kanten och begränsas nedtill av ett hori-

Fig. 3. Revben med runinskrifter från kv. Guldet i Sigtuna (fnr 317), sid. a. Foto G. Hildebrand (ATA), jämte ritning av A. Hildebrand. — Rib with runic inscriptions from the Guldet quarter, Sigtuna.

sontellt streck som går tvärs över fragmentet. Runhöjden är 17–20 mm. Av runa 1 **k** återstår endast huvudstavens bas samt mittparti med bistavens anslutning till denna. Resten av runan är borta i brottkanten. 2 **s** är ett kortkvist-**s** liksom övriga **s**-runor i inskriften. Den har en punktförmad avslutning. Toppen borta i brottet. 4 **e** är stungen med en punkt på huvudstavens mitt. Den vänstra bistaven i 5 **æ** skär över föregående runas huvudstav. 10 **i** är ej stungen. I 21 **k** går bistaven ända fram till följande runas topp. Mellan **t**-bistaven och huvudstaven i 28 **du** finns en punktartad fördjupning som bedöms vara en stingning. I 38 **æ** är bistavens högra spets och delar av huvudstavens övre hälft borta i brottet. Av 39 **s** återstår endast den punktförmade avslutningen.

Runa 29 har formen **ᚱ** (palatalt r), men kan inte här stå för det ljudet, som vid slutet av vikingatiden sammanföll med det andra r-ljudet, (tungspets-r). Tecknet används sedan sparsamt i medeltida svenska runinskrifter,

framför allt från Västergötland, för att beteckna **e** eller **y**, som i de norska medeltida runinskrifterna där det oftast används för **y**, mera sällan för **e**. (Runans namn var *yr*, idegran, eller *elgr*, älg). Tecknet kan här knappast stå för **e** eftersom ristaren i inskriften flera gånger använder den stungna i-runan för det ljudet. Det är därför troligast att det har ljudvärdet **y**.

Runföljden **kalkans** återger troligen genitiv singularis, bestämd form, av fornsvenska *kalkar*, *kalkar*, bågare, (nattvards)kalk. **gardur** eller **garduy** kan tänkas vara en onöjaktig återgivning av ordet *gardian*, medeltidslatin *gardianus*, väktare. (I Sverige är det främst belagt som titeln på föreståndaren för ett franciskanerkloster.) Detta tolkningsförslag bygger på att det inom medeltida cisterciensisk liturgi, i ritualen för invigningen av en nyansköldad nattvardskalk, förekommer uttryck som *defensor calicis*, *propugnator calicis* och liknande, däribland *gardianus calicis*. Uttrycken hänger samman med transsubstantia-

Fig. 4. Revben med runinskrifter från kv. Guldet i Sigtuna (fnr 317) sid. b. Foto G. Hildebrand, jämte ritning av A. Hildebrand. — Rib with runes from the Guldet quarter in Sigtuna.

tionsläran, varigenom kalken under nattvardsmässan innehöll Kristi blod. Därför kunde Kristus själv kallas för kalkens försvarare och väktare.

Det bör dock påpekas att dessa latinska belägg härstammar från kontinenten. Cisterciensernas liturgi formades i moderklostret i Citeaux i Frankrike. Motsvarande uttryck saknas i de svenska cisterciensklostrens liturgi. Inget svenskt kalkinvigningsritual från medeltiden är bevarat och i motsvarande danska formulär saknas detta och liknande uttryck helt.¹

Det första cisterciensklostret i Sverige grundades i Alvastra 1143. Ett annat anlades i Viby by strax utanför Sigtuna omkring 1160. Det flyttades emellertid redan på 1180-talet till Säby i Julita socken i Södermanland. Trots avsaknaden av belägg är det inte utslutet att uttrycket har funnits i deras liturgi vid någon tidpunkt och därifrån kunnat tränga in i folks medvetande. Sigtuna var också under medeltiden en betydande han-

delsstad som besöktes av människor från övriga Sverige och hela Norden. Det kan därför lika gärna ha varit en tillfällig gäst och inte en infödd Sigtunabo som ristade runorna. Hur uttrycket i försvenskad form kunnat hamna i inskriften på det lilla benfragmentet förblir dock något av en gåta.

Inskriften på fragmentets andra sida består av 12 lönnrunor av den typ som kallas kvistrunor. De skall läsas från höger till vänster. Runhöjden är 20–30 mm. I den högra brottkanten syns rester av två diagonala streck, snett uppåt vänster. De bedöms vara rester av en runa.

Kvistrunor är den vanligaste formen av lönnrunor, spridda över hela Skandinavien och Island. De förekommer på Rökstenen och ristades av övervintrande nordbor på väggarna i den berömda Maeshowe på Orkneyöarna. (Se vidare Runfynd 1981, *Fornvännen* 1982, s. 248 f. och där anförd litteratur.) Detta är första gången som de återfinns på ett lösföremål så långt norrut i Sverige men lönnrunor

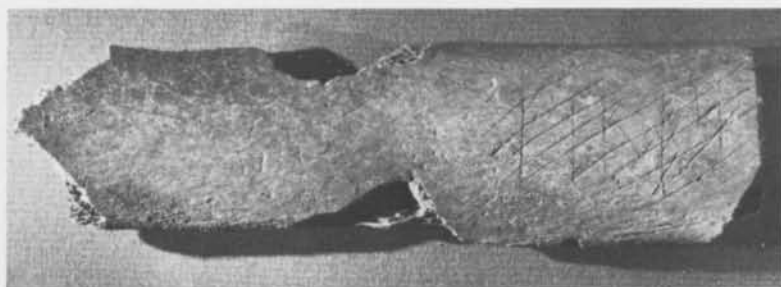

Fig. 5. Revben med runor från kv. Guldet i Sigtuna, fnr 364. Foto L. Lindqvist, (ATA). — Rib with runes from the Guldet quarter, Sigtuna.

av liknande typ finns på en runsten vid Rotbrunna i Härnevi sn (U 1145).

I vilket sammanhang dessa inskrifter har ristats på benbiten och om de haft något bestämt syfte kan inte avgöras. Fyndomständigheterna ger ingen ledtråd. Konstruktionerna i schaktet var få. Inga huslämningar påträffades, endast stolphålsmarkeringar och stenar, som troligen utgör rester av bryggor. Kvarteret ligger i stadens västra utkant, strax norr om Mälarens strand. Bönen med sin åkallan av Kristus och närvaron av lönnrunor innebär visserligen att det inte kan uteslutas att de haft någon sorts magisk-religiös uppgift, och att benet varit tänkt som amulett av något slag, men föremålets art talar snarast mot en sådan tolkning. Lönnrunorna med uppmaningen till läsaren att tyda runorna pekar också på att ristaren i första hand velat visa sin runkunnighet och testa omgivningens läsförmåga.

2. (Fig. 5.) Den andra benbiten hittades något senare i samma lager och har fyndnummer 364. Det är också ett fragment av ett revben från kv. Längden är 136 mm, bredden 39 mm och tjockleken ca 6 mm. Runorna finns på ena sidan längst till höger, de är 13–23 mm höga. Efter att de ristats har nio streck skurits diagonalt över inskriften, som för att utplåna den. Runorna är dock fortfarande tydliga.

Inskrift: **kiros**₅- . . .

Över huvudstaven i runa 4 går fyra diagonala streck snett nedåt vänster. De har en annan lutning än de streck som ristats över hela inskriften och skall troligen uppfattas som dubblerade o-bistavar. I brottkanten, 7 mm t.h. om 5 s, finns rester av en huvudstav. Det

är därför inte säkert att inskriften är bevarad i sin helhet. Inskriften för onekligen tankarna till det grekiska ordet *kyrios*, Herre, men eftersom det inte är säkert att inskriften är fullständigt bevarad är det svårt att föreslå någon tolkning.

Uppland, Skå sn, Törnby

Den 20 juli 1981 återfanns den runsten som erhållit nummer 44 i *Upplands runinskrifter*. U 44 är tidigare känd endast genom antikvariska och topografiska arbeten, vilka finns redovisade i Runverket. Den finns upptagen i Peringskiölds *Monumenta* och i *Bautil*, liksom i J. E. Arenii dissertation *De Antiquitatibus Insule Feringsöensis* (1751). Enligt vad Hadorph uppger i *Färentuna Häradz Runestener* (1680) har stenen stått rest "wid vägen" på "Törneby gärde", dvs. på samma ställe som den senare flyttade U 43. Det kan tilläggas att dess läge finns markerat på två lantmäterikartor från 1759 resp. 1795 (LMV A 92–17:5, 17:1).

Vid mitten av adertonhundratalet eftersöktes runstenen förgäves av V. Dahlgren (*Färentuna härad* 1851 s. 18; i ATA). Då den inte heller finns upptagen hos Dybeck bör den följaktligen ha försvunnit någon gång mellan ca 1795 och 1850.

Åran av återupptäckten tillfaller lantbrukare Gunnar Nilsson på Törnby gård. Efter att i många år förgäves ha eftersökt stenen kom denne på idén att leta i ett stenskravel i en dunge intill Törnby gamla kyrkväg ca 800 m. norr om gården. Nilsson hade inte vältrat bort många stenbumlingar förrän en slät, mossbelupen stenytta kom i dagen. När mossan skrapats av kunde han konstatera att hans ansträngningar kröntes med framgång — stenstycket var otvivelaktigt ristat med runor.

Sedan Nilsson strax därefter påträffat yt-

Fig. 6. Den återfunna rünstenen U 44 från Törnby, Skå socken, Uppland. Foto J. P. Strid (ATA). — The rediscovered rune stone U 44, Törnby, Skå parish, Uppland.

terligare två större runristade stenstycken och några dagar senare ett mindre stenfragment var större delen av U 44 återfunnen. Jämfört med avbildningen i *Bautil*, där högra delen av runstenens topp är avslagen, saknas nu endast ett mindre stycke av den övre vänstra delen (runföljden 17–19), samt ett kantparti mot inskriftens slut (runföljden 29–34).

Fragmenten har nu hopfogats av Riksantikvarieämbetets tekniska institution och runstenen kommer att resas i närheten av fyndplatsen. Fig. 6.

Rödaktig, rätt grovkornig granit. Mått i sammanfogat skick: höjd 2,25 m, bredd 60–67 cm, tjocklek ca 50 cm (vid mitten). Runinskriften löper utmed framsidans ytterkant, samt i en slinga på högra smalsidan. Framsidan är rikt ornerad i uppländsk runstensstil. Ristningsytan är huvudsakligen väl bevarad och de genomgående djupt huggna runorna lätta att läsa. En stor del av framsidans nedre hälft är dock skadad genom avlagring. Även smalsidans stenyta, som förefaller ha skörats av eld, är i dålig kondition; den är flerstädes starkt vittrad, varför runinskriften ställvis är mycket svåräst eller helt utplånad. Runornas höjd är på framsidan ca 8–9 cm, på baksidan ca 4,5–7 cm.

Inskrift (med texten inom [] supplerad efter *Bautil*):

Framsidan: **aystin:ok:fraystin[:ra...]**

i]ftia:aista[:fabur·s]in:ok:...

Högra smalsidan: **asker:--bu-a:--:**

en:snari:iak

”Östen och Frösten reste (stenen) efter Este, sin fader och . . . Åsgård (reste) efter sin make, men Snare högg.”

Till läsningen: Inskriften börjar utan skiljetecken. Den första runan bör läsas **a**, ej **h** som i *Bautil*. Runa 2 **y** är i likhet med 12 **y** tydligt stungen. Bistavarna i 9 och 20 **f** är ristade påfallande tätt intill varandra. Nedre bistaven i 7 **o** är lågt ansatt. Av 16 **n** återstår så gott som hela huvudstaven och vänstra delen av bistaven; resten borta i brottet mellan ru-

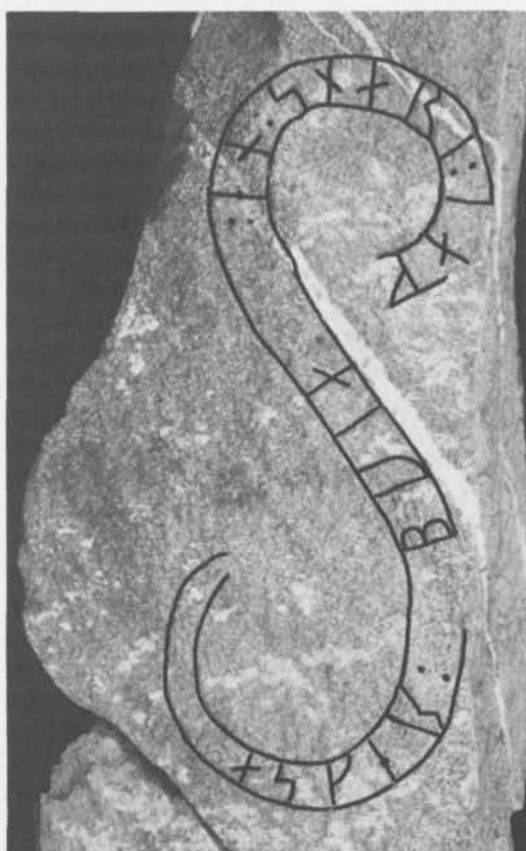

Fig. 7 Runstenen U 44 från Törnbo. Smalsida. — The rune stone U 44 (narrow side).

norna 16 och 20. Topparna av 20 **f** och 21 **t** har gått förlorade i en kantskada. Kanten är också skadad efter 28 **a**, där en drygt halvmetr lång bit är avslagen. I brottet kan baserna till tre runor urskiljas. I 35 **i** är toppen borta. 36 **n** är grunt, men säkert. Efter 37–38 **ok** kan inga ytterligare runor urskiljas.

Smalsidans inskrift börjar i slingans nedre ände. Före 39 **a** kan inga tecken urskiljas; eventuellt med undantag för resten av den övre punkten i ett skiljetecken i form av ett kolon. 42 **e** synes stunget med en ovalt formad punkt. Runa 43 **r** är stupad. Mellan denna runa och 46 **b** finns plats för två runor; möjligen kan man ana spåren av övre fjärdedelen av ett **t** jämte övre punkten i ett därpå följande kolon före 46 **b**. Detta tecken förefaller i likhet

med 47 **u**, som är stupat, säkert. Av runa 48 är endast huvudstaven tydlig. Efter 49 **a**, som är säkert, fram till skiljetecknet före 53 **e** är inskriften så gott som utplånad. Det enda som med någorlunda säkerhet kan urskiljas här är resterna av ett **n** före det nämnda skiljetecknet. Möjligen kan man också ana de nedre två tredjedelarna av 50 **s**. Från och med 53 **e**, vari stingningen förefaller säker, är stenytan oskadd och inskriften tydlig.

Läsningen av framsidans inskrift avviker endast i fråga om 1 **a** och 37–38 **ok** från den i Runverket efter Bautil återgivna. Vad gäller tolkningen av mansnamnet **aista** (oblik form), som tillkommer de bägge bröderna *Øysteinn*s och *Frøysteinn*s far, tarvar dock Runverkets kommentar revidering. Det kan näppeligen vara fråga om "en kortform av ett *Æisteinn*, fsv. *Esten*". Detta namn är nämligen en sidoform (vari den uddljudande diftongen delabialiseras) till namnet *Øysteinn* (se SMP med hänv.) Bortsett från att *Æisteinn* saknas helt i runsvenskt material (namnet är sporadiskt belagt i fornsvenskan), är det inte att vänta att *Østens* far skulle bära ett kortnamn bildat av en sidoform till sonens namn. Det bör framhållas att något motsvarande kortnamn bildat till det mer än fyrtio gånger belagda namnet *Øysteinn* inte är känt i Sveriges runinskrifter.

Förklaringen måste uppenbarligen sökas på annat håll. Närmast till hands tycks mig ligga att uppfatta namnet som en hypokoristisk bildning av samma typ som *Karli* till *Karl* eller *Broddi* till *Broddr* (se t.ex. Janzén 1947 s. 59, och även Modéer 1964 s. 38 ff.) till det just i Upplands runinskrifter ett tiotal gånger belagda mansnamnet *Æistr* (se U 1158 s. 603). Detta *Æistr* (runsv. **aist**, **est-**) torde vara id. med folkslagsnamnet fsv. *ester* m. 'man från Estland' (Söderwall suppl.), jfr fvn. *eistr* (pl.) 'ester' (Fritzner), och sålunda att betrakta som ett ursprungligt binamn (U 1158 s. 603, Janzén 1947 s. 56). Till *Æistr* skulle *Æisti* förhålla sig på samma sätt som de hos Janzén 1947 s. 56 anförda **Finni* : *Finnr*, **Gauti* : **Gautr*, **Hjalti* : **Hjaltr*.

Intressant är den vänstra smalsidans runristade ormslinga, som inte observerats tidigare, trots att en liknande ristning finns på U

43, vilken, såsom ovan nämnts, ursprungligen stått rest intill U 44.

Runföljden 46–49 **bu-a** återger säkerligen ett runsv. *bonda*, oblik form av *bondi* 'make', skrivet **buta* – med **n** utelämnat framför *homorgan explosiva* — eller möjligen **buna*. Det senare skrivsättet förekommer på Sö 8 och Ög 212; jfr även *bona* på U 351, 390 och 1116. Förekomsten av detta ord i oblik form föregånget av ett utrymme tillräckligt stort att rymma prepositionen **at** gör det motiverat att tolka runföljden 39–43 som ett kvinnonamn, närmare bestämt som det från tre uppländska runinskrifter (U 318, 606, 1177) kända *Asgerðr*, fvn. *Asgerðr* 'Åsgärd'. Formen *asker* kan jämföras med skrivningar som *askir* av samma namn på U 318, och *arker* av kvinnonamnet *Arngæðr* på U 735. (Beträffande dylika skrivformer med **p** utelämnat mellan slutledens två *r* se A. Noreen 1904 § 244:3, E. Wessén U 318 s. 34, U 735 s. 274 f. samt utförligt Salberger 1978 s. 21 ff., 108 ff., och även Peterson 1981 s. 60 not 14.)

Inskriften på smalsidan torde följaktligen från början ha lytt på följande sätt i normaliserad form:

Asgerðr at bonda sinn, en Snari hiogg "Åsgärd (reste) efter sin make, men Snare högg.

Smalsidans inskrift omtalar sålunda att Estes änka Åsgärd varit delaktig i resandet av runstenen. Häri skiljer sig U 44 påtagligt från U 43, där den hädangångne Jörunds hustru *Gunna* nämns till synes mer i förbigående; namnet förekommer som genitivattribut i den till Jörund knutna appositionen *bonda Gunnur* 'Gunnas make'. På smalsidan återfinns enbart ristarsignaturen: *Ærnfastr hiogg runar þessi*. Förklaringen är kanske att *Gunna* ej längre var i livet när runstenen ristades.

Lyckligtvis är högra smalsidans stenyta på U 44 inte värre skadad än att man tydligt kan läsa ristarsignaturen **snari** : **iak** 'Snare högg'. U 44 är alltså ett verk av runmästaren Snare, som var helt okänd för forskningen till år 1953, då en dittills okänd runsten signerad **snari** : **iag** påträffades i Spånga kyrka (se *Fornvännen* 1953 s. 266 ff.).

Beträffande denna senare sten konstaterar Sven B. F. Jansson (a. st.) att Snares stil är uppländsk och att "han är en övad ristare",

men att "hans mönster kräver större ristningsyta för att komma till sin rätt. Ristningen gör här ett förträngt, överlastat intryck. På det hela taget verkar hans stil något degenererad." På U 44 har Snare haft större utrymme till förfogande och resultatet har blivit en rätt väl avvägd komposition, som dock även den ger ett något överlastat intryck.

Det sällsynta namnet *Snare* — från historien väl mest bekant genom ärkebiskop Absalons broder *Esbern Snare* — bärs också av en av de bröder som lät resa Låddersta-stenen (U 637) i Kalmar socken; det kan även sporadiskt beläggas i yngre fsv. (SMPs). Till ursprunget är *Snare* ett binamn, bildat av den svaga maskulina formen hos det fornspråkliga adjektivet *snarr* 'snabb, snar; skarp' — betydelsen är alltså 'den snare, den raske' (jfr. U 637 s. 79, *Formvännan* 1953 s. 268, Janzén 1947 s. 53, Ekbo 1947 s. 272 samt Rikard Hornby i NoB 1948 s. 49 f.).

J. P. S.

Västergötland, S:t Peders sn, Lödöse, Magnusgatan

I början av juni 1982 påträffades en runristad träpinne i Lödöse och översändes till Runverket för undersökning, innan den blev föremål för konserveringsåtgärder.

Pinnen hade påträffats vid schaktningsarbeten i Magnusgatan ungefär mitt emellan S:t Peders kyrka och Borgen, dvs. relativt centralt i den medeltida stadens södra del.

Den låg på ett djup av 120–160 cm under den nuvarande markytan i ett område som av Rune Ekre uppfattats som ett avfallsområde inom en borgargård. Han har utifrån keramik och annat fyndmaterial givit en datering av fyndet till tiden före 1250, möjligen redan till 1100-talets slut.

Den firsidigt skurna pinnen, vars ena ände saknas, är sönderbruten i tre delar och mäter i sammanlagt skick drygt 120 mm på längden, medan de plantäljda långsidorna är 12 till 13 mm breda vid pinnens mitt. Fig. 8–9. De färskta brottytorna visar, att pinnen har gått sönder vid schaktningsarbetet; trots flera timmars sökande i schaktningsmaterialet kunde den saknade biten inte återfinnas.

Runorna har skurits in med ett vasst verktyg, förmodligen en kniv, från kant till kant på två långsidor, som gränsar till varandra. Runinskriften på den ena sidan, här kallad sida I, är illa medfaren och läsningen av runorna i flera fall osäker eller tveksam. Inskrifterna på båda sidor är dessutom sannolikt ofullständiga. Någon fullständig tolkning kan därför inte presenteras, utan framställningen har inskräcks till att ge några olika alternativ. Därför ges här en relativt tydlig redogörelse för läsningen av runorna som ett komplement till figur 8–9.

Inskriften på sida I:

hagormr hialgar-rii-unski-l-...
5 10 15 20 25

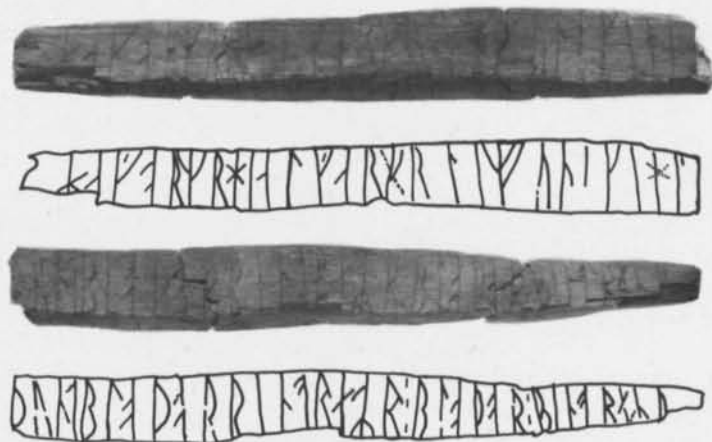

Fig. 8–9. Trästicka med runinskrift från Lödöse, S:t Peders socken, Västergötland. Foto G. Hildebrand (ATA), jämte ritning av H. Gustavson. — Wooden stick with runes from Lödöse, St. Peder parish, Västergötland.

Inskriften på sida II:

...p³⁰unt b³⁵lo⁴⁰o⁴⁵r rin or æ-r:

b⁵⁰lo⁵⁵o⁵⁵r : rin or æ-

Till läsningen: Avståndet från den vänstra kantskadade kortsidan och fram till **l h** talar för att början av inskriften är intakt. Genom en bortflisning av ristningsytan är nedre delen av runans huvudstav borta. Snett uppåt höger över huvudstaven är en tydlig dubbelsidig bistav skuren. Från skärningspunkten och snett nedåt höger finns en tydlig bistav. Det finns inga säkra spår av någon fortsättning av den på huvudstavens vänstra sida. Runan bedöms som **h**, formellt kan den också uppfattas som en binderuna **æn**. **3 g** tydligt stungen med ett litet diagonalt ställt stick, likaså **12 g**. **10 a** är säker. En avlång mjuk fördjupning snett nedåt höger över runans mitt bedöms vara en tryckskada. **13 a** är grund och otydlig; inga spår av någon ytterligare bistav, vilket skulle innebära att den skulle läsas som **o**. Runan **15** kan inte bestämmas med säkerhet. Snett nedåt höger över mitten på en ganska tydlig huvudstav löper en ytterst svagt skönjbar skuren linje, som till vänster om huvudstaven svänger något uppåt. Den når ej ner till nederkanten till höger om huvudstaven. Där linjen skär huvudstaven är en bistav skuren snett uppåt höger. Den når ej upp till överkanten. Till höger om runan finns spår efter omtäljning. Runans utseende talar för att den snarast skall läsas som **m** eller, mindre troligt, som ett slarvigt ristat **r**. I runa **17** är en mycket kort bistav ansatt snett nedåt höger ett stycke ned på huvudstaven. Den läses med tvekan som **l**. Runa **19** berörs av brottet mellan andra och tredje stycket av pinnen. Från huvudstavens mitt är en bistav skuren i en svag båge snett uppåt vänster. En motsvarande mer rakt skuren bistav snett upp åt höger finns till höger om huvudstaven. Parallellt med denna bistav och 2 mm till höger om den finns en bistav, som är något skadad i brottet. Runan har otvetydigt den form som framgår av renritningen. Det kan läsas som en **m**-runa, där högra bistaven skurits två gånger, men den kan också ses som en binderuna **mk**

eller **km**. I det senare fallet skall runföljden **17–22** läsas **likmuns** eller **limkuns**; möjlig men mindre trolig är en läsning **lfuns** av runföljden **18–22**. Den senare förutsätter bl.a. en bristande precision då runa **18** skars. **22 s** består av en knappt 8 mm lång huvudstav, skadad i toppen. Runa **25** består av en lodrät huvudstav. Vid dess mitt är ristningsytan något ”uppruggad” genom en skada. Vid ytterst god belysning anas här resterna av en **h**-bistav i form av ett kryss, där bistavarna korsar varandra strax till höger om huvudstaven. **26 l** är skadad i toppen och av runan återstår nu större delen av en huvudstav samt nedre delen av en **l**-bistav. 4 mm till höger om **26 l** är pinnen av i ett tvärt brott. I själva brottet finns rester av en skuren lodrät linje som bedöms vara resterna av en huvudstav. **28 p** är nu den första runan i inskriften på sida II. Av den återstår spår av huvudstaven i brottkanten samt bistaven. I **29 u** är ett stycke av mitten borta i en ytskada. **36–37 or** något skadade i brottet mellan trästyckena men otvetydiga. I **38 r** är bistavens nedre del skadad, runan dock säkert **r**. I **41 o** är de ganska korta bistavarna högt ansatta. Detsamma gäller **55 o**. Runa **44** har formen av en vikingatida **r**-runa. Något ovanför huvudstavens mitt är en 3 mm lång linje avsiktligt skuren snett nedåt vänster. Runan har alltså utseendet **λ**. Formellt kan den ses som en binderuna **ay** eller **ya**. Att avsikten varit att åstadkomma en binderuna **on** eller **no** är inte troligt. Av **52 r** är basen borta i en kantskada. Den bevarade nederdelen av bistaven svänger in mot huvudstaven. Möjligen har runan haft formen **β**, dvs. en felristning för **r**. Fotografiet är något missvisande: genom en skada i ristningsytan ges ett intryck av att övre spetsen i bistavens nedre båge utgår från huvudstaven, medan den i själva verket är ansatt mot den övre bågen. I runa **58**, som liknar runa **44**, är huvudstavens övre del grund men tydlig. Av vänster bistav återstår övre delen, som anas vid gynnsamt släpljus, av den högra är endast den övre delen bevarad i form av en skarp kant, som begränsar den skada som jämte en kantskada tagit bort runans nedre delar. Det finns inga säkra spår av något diagonalsteck som vid runa **44**. Av runa **59** återstår övre

hälften av en huvudstav samt resterna av en bistav i form av en knappt 5 mm lång båge skuren snett nedåt höger ett stycke ner från huvudstavens topp. Nedre hälften av runan är borta i en kantskada. Runan har alltså varit **r**, **b** eller **þ**. Därefter inga spår av ristning på den 6,5 mm långa resterande delen av ristningsytan. Detta liksom pinnens avsmalnande form talar för att pinnen här kan vara i det närmaste ursprungligt bevarad.

Inskrifterna torde alltså vara ofullständigt bevarade. Hur mycket som kan ha försvunnit är osäkert. Om runpinnen ursprungligen har haft en längd av 170 mm kan upp till 5–6 runor ha gått förlorade på vardera sidan.

Hur den skadade och sannolikt ofullständiga inskriften på sida I skall tolkas är osäkert. Det ligger närmast till att läsa runföljden 1–7 som **hagormr**. Den svarar mot ett runsvenskt *hagormr* som, åtminstone formellt, kan tänkas vara ett mansnamn med efterleden *-ormr*. Denna efterled uppträder förmodligen på västnordiskt område i namnen *þorormr* och *Gudormr*: vidare återfinns den i namnet Lindorm (se härom Fredriksson 1961, s. 162 ff.) medan förleden *Hag-* återfinns i namnen *Hagbarðr* (sannolikt ett kontinentalgermanskt lån, Janzén 1947 s. 134), *Hagný* och *Havarðr* samt i en Odensheiti *Hagykr*. Den uppträder också runskrivet i ett mansnamn **hagiradan** på en liten träkista från Stenmagle, daterad till omkring 400. Det motsvarande adjektivet *hagraðr* är bevarat i västnordiska med en betydelse "som ger skickliga råd". Förleden *Hag-* är föga produktiv i de nordiska språken, medan den ganska ofta uppträder i fornhögtyskan (se t.ex. Förstemann 1900 s. 715 f.). Inte heller efterleden *-ormr* är särskilt allmän i de nordiska språken, där den återfinns i några få mansnamn.

Tolkningen av **hagormr** försvåras också av att den resterande delen av framsidans inskrift inte har kunnat ges en begriplig innebörd. Runföljden 8–16 **hialgar-r** innehåller en med en viss tvekan som **a** läst runa (runa 13) samt en runa som snarast skall läsas som **m**. Om runa 13 vore **o** skulle runföljden kunna uppfattas som ett med det föregående ordet snarlikt ord **hialgormr**. Som framgår av kom-

mentaren till läsningen finns det dock inga spår av någon sådan **o**-bistav.

Tolkningssituationen kompliceras också av att ordet *ormr* återfinns i sjukdomsbeteckningar, t.ex. i fornsvenskans *räformber* och *ringormber*, för sjukdomar som antogs ha orsakats av maskar och dylikt. Att det kan röra sig om en sådan beteckning talar möjligen fortsättningen av inskriften för.

Inskriften på sida II ger genom sin upprepning **bloþ or rin** ett inryck av att ingå i en formel. Hur den närmare skall förstås är oklart. Formuleringen gör dock en anknytning till den i medeltida läkekonst vanliga företeelsen att slå åder för att få bot tänkbar. I *Läke- och örteböcker*, utgivna i Svenska fornskriftssällskapets samlingar, Stockholm 1883–86, s. 177, ges uppmaningen "... iakttag blodets utseende ... för det första om det är tjockt eller tunt ... är det mycket tunt visar det på dålig blandning (ond smältning) ...". Inskriften kan förstås som två imperativiska satser med uppmaningen eller besvärjelsen "tunt blod, ur rinn, ur ...! Blod, ur rinn, ur ...! Vid en sådan tolkning är det naturligt att i runföljden 43–45 **æ-r** och 56–58 **æ--** se en beteckning för en kroppsdel eller ett organ i kroppen ur vilket blodet skall rinna. Nära till hands ligger ett ord med betydelsen 'ledande kärl för blod', dvs. 'åder, ådra'.

I fornsvenskan har *apra* och *adher* en betydelse 'muskel, sena; åder'. Det förra ordet är en utvidgad sidoform till det senare. I fornvästnordiskan uppträder ett med dessa ord besläktat *æðr* (<urn.*a ri- med övergång till fem. *i*-stamsböjning) med betydelsen 'åder'. En identifikation med dessa ord, och då snarast *adher* eller *æðr* är dock inte tillåten så länge som det är oklart vad runan 44 och 57 avser att återge för betydelseskiljande ljud. Runan har stora likheter med runan **r** i vikingatida inskrifter. Där betecknar den huvudsakligen ett palatalt *r*-ljud, vid några tillfällen också ett vokalljud (*y*, *æ*). Inskriftens **hagormr** och **or** med **r**, *ej r*, visar att runan 44 och 57 knappast kan stå för ett palatalt *r*-ljud i inskriften. Dessvärre ger inte heller alternativen **y** eller **æ** någon bättre möjlighet till tolkning. Att i **æ-r** se en skrivning med utelämnad eller onöjaktigt beteckning för /ð/ för

ett fornsvenskt *adher* eller **ædher* är inte tilltalande ur metodisk synvinkel. Ej heller att i runa 44 se en kvistruna av icke vedertagen form med talvärdet 3:1, dvs. runan *þ*, som ingår som tredje runa i runalfabetets första ätt.

Om inskriften på träpinnen har en anknytning till åderlåtning och till en sjukdomslära som nyttjar begreppet 'tunt blod' hör den inte hemma i den ursprungliga, "inhemska" läkekonsten, utan är ett tidigt exempel på den sjukdomslära av grekiskt ursprung (humoralpatologin) som under medeltiden nådde Norden och som innebar att kroppen vid ett sjukdomstillstånd måste rensas från det onda genom att detta drevs ut med åderlåtning eller medikament och med hjälp av besvärjelser.

H.G.

Östergötland, Appuna kyrka

Den runstenen som står rest i hörnet mellan tornrummet och västra gaveln till Appuna kyrka har hittills inte behandlats av forskningen. Den finns inte med i *Östergötlands runinskrifter* (1911–1918), ej heller i Arthur Nordéns supplement från 1948 (opublicerat manuskript förvarat i Runverket), och inga uppgifter om den finns vare sig i den äldre antikvariska litteraturen eller i ATA. Fig. 10.

Den tidigaste uppgiften om Appuna-stenen som synes ha kommit Riksantikvarieämbetet tillhanda är ett telefonsamtal från fältarkeologen Gunnar Ekelund 25.5 1948, vari denne meddelar att han vid inventering påträffat "en runsten stående N om kyrkan" (Sven B. F. Jansson, skrivelse till Raä dnr 1948/2556). Stenen besiktigades den 18 juni samma år av Sven B. F. Jansson, som i sin rapport den 22 juni (Raä dnr 1948/3021) framhöll att den dåvarande placeringen i en blomsterrabatt 6 meter väster om västra gaveln till prästgårdens mangårdsbyggnad var olämplig, och föreslog att runstenen skulle flyttas till sin nuvarande plats. Detta skedde redan den 26 augusti samma år (rapport till Raä dnr 48/5059). Någon granskning eller läsning av inskriften redovisas inte i rapporten.

Inga uppgifter finns beträffande när och hur runstenen kommit att hamna i prästgår-

Fig. 10. Runstenen vid Appuna kyrka, Östergötland. Foto J. P. Strid (ATA). — Rune stone from Appuna Church, Östergötland.

dens trädgård. Enligt en tradition på orten skall den ursprungligen härröra från Lunna knappt 1,5 km väster om kyrkan, där den "hittats". Här och var på stenens vänstra smalsida finns emellertid rester av gammalt, petrifierat kalkbruk, vilket tillsammans med det faktum att stenen inte omnämns i äldre källor, leder till misstanken att den varit inmurad i Appuna gamla kyrka. Den gamla kyrkan, som revs 1886, bör enligt en beskrivning av fil. lic. Samuel Hedlund (opublicerat manuskript i Sveriges kyrkor, Raä) vara tillkommen efter 1100-talets mitt. Hedlund skriver att kyrkan var uppförd av huggen kalksten och att den vilade direkt på marken utan särskild grund; en huggen, profilerad sockel syns dock på Elias Brenners teckning (se Rörby 1982 s. 36 f.).

Vid uppförandet av den nya kyrkan erhöll man bruk genom bränning av kalksten från den gamla kyrkan och kyrkogårdsmuren, skriver Hedlund. Kanhända upptäcktes runstenen i samband med detta arbete. Det kan nämnas att byggmästaren enl. ett kontrakt som finns återgivet i ett sockenstämmoprotokoll för Appuna 22/1 1888 (Väderstads kyrkoarkiv) hade rätt att använda byggnadsmaterial från den gamla kyrkan, med undantag av sådant som var av betydelse för "fornforskningen". Man får förmoda att en runsten ansågs väl uppfylla fordringarna på ett dylikt objekt, och att vi således har kontraktsförfattarens förutseende att tacka för att stenen placerades i säkert förvar på prästgårdstomten, ehuru intet nämns därom i protokollen.

Rödgrå, grovkornig granit. Höjd ca 1,40 m, bredd nedtill 1 m, tjocklek 0,33 m. Runhöjd 9–10,5 cm. Runinskriften löper i en slinga längs stenens ytterkant. Ristningsytans mitt upptas av ett stort ringkors, av samma typ som återfinns på bl.a. Ög 42, 61, 63, 180, 183 och 234. Dessa senare kors saknar dock motsvarigheter till den egendomliga, något valhänt utförda ornamentik i form av två rotliknande flikar med upprullade spetsar, som avslutar Appuna-korsets fotände.

Runorna är rätt tydliga med undantag för de partier där ristningsytan skadats, vilka omfattar runstenens vänstra kant strax ovanför mitten, där ett stycke mellan 6 a och 10 är bortslaget, samt dess övre högra del, där en vittringsskada utplånat större delen av runa 16.

Inskrift: + ¹tufi + ⁵karpi x ¹⁰upx
¹⁵pans-²⁰hftia + ²⁵tuli ³⁰suasa

"Tove gjorde detta vadställe (?) efter Tolir, sin son."

Till läsningen: Inskriften börjar längst ned till vänster och inleds med ett skiljetecken i form av ett kors. Framför detta kan inga runor urskiljas. Topparna av 6 a och 7 r är borta i den förstnämnda skadan. Av 8 p återstår drygt hälften. Ett skiljetecken i form av ett kryss kan urskiljas efter 9 i. I runföljden 10–11 är 11 p säkert. Av det föregående tecknet, vars

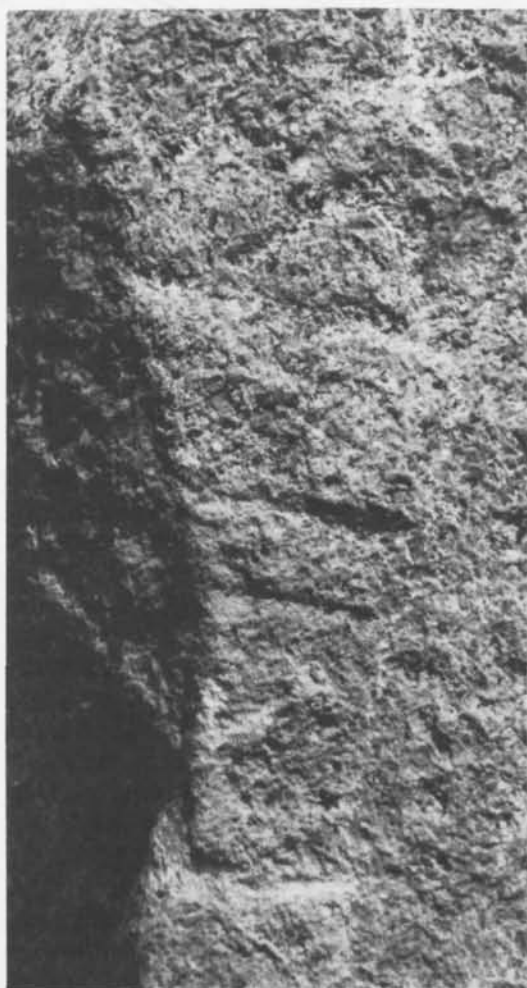

Fig. 11. Detalj av runorna vid Appuna-stenens övre vänstra kant. Foto J. P. Strid (ATA). — The runes on the upper left edge of the Appuna-stone.

övre del skärs av brottkanten, återstår två parallella lodräta stavar, 5,4 resp. 6,7 cm höga, vilka är ristade på ett avstånd av 2,8 cm från varandra (mellanrummet är något större högre upp). I likhet med 7 r jämte 11 och 12 p (samt även 27 u) böjer tecknet av svagt åt vänster. Något till vänster om mitten av den vänstra staven, strax intill brottkanten, finns en punktliknande fördjupning. Denna kan näppeligen vara en stingning, utan bör säkerligen betraktas som naturlig; stenytan är översållad med dylika smärre gropar. Teck-

net 10 kan inte gärna uppfattas som något annat än ett hopklämt **u**; det kan jämföras med 27 **u**, i inskriftens hopträngda slutparti. Eftersom utrymmet mellan 10 **u** och 11 **p** och de omgivande skiljetecknen inte medgivit plats för ytterligare runor måste runföljden således läsas **up**. Fig. 10–11.

Av runa 16 är som redan nämnts endast nedre tredjedelen av huvudstaven bevarad. Runan kan teoretiskt ha utgjorts av **i** eller **a**; runföljden 12–16 kan alltså ha lytt **pansi** eller **pansa**. Inga spår av skiljetecken framför 17 **h**. Runan är skadad av vittring, men bägge bistavarna kan tydligt ses och kännas. Av den övre högra staven kan dock endast en mindre del urskiljas. 18 **f** är i likhet med 28 och 30 **a**, som uppenbarligen måste uppfattas som **n**, felvänt. Inget skiljetecken finns mellan 25 **i** och 26 **s**, ej heller mellan tecknen 28 och 29; runorna är här hopträngda p.g.a. bristande utrymme.

Mansnamnet *Tove* (varom se Sö 283 s. 249, Sm 64 s. 180 samt Vg 257 s. 489 med hänv.) är säkert belagt från närmare tio svenska runinskrifter i Småland, Västergötland, Östergötland och Södermanland. De tidigare kända östgötska beläggen återfinns på Ög 103 vid Kaga kyrka, Hanekinds hd, Ög 177 (nu förkommen), Söderköping, samt på ett fragment funnet i Östra Hargs kyrkogårdsmur (se Sven B. F. Jansson rapp. till Raä dnr 1083/1948). Ög 103 meddelar att *Tove* rest stenen efter sin fader Lid-Bove, och på fragmentet från Ö. Harg läses **tufi : rst** 'Tove reste'. På Ög 177 läses att Ase och Torger och Alle reste stenen efter *Tove*, som blev ihjälslagen (?). Det kan inte uteslutas att något eller några av dessa belägg avser samme *Tove* som reste Appuna-stenen.

Inskriftens andra personnamn, runsv. *Tolir*, företer något färre belägg. Det förekommer två gånger i den märkliga inskriften på runblocket vid Hovgården, Adelsö sn (U 11) vars inledning lyder: *Raðþu runar. Rett let rista Tolir, bryti i Roð, kunungi.* "Tyd du runorna. Rätt lät rista dem Tolir, bryte i Roden, åt konungen". Från Östergötland har säkra runbelägg hittills saknats; runföljden **tul**... på fragment nr 28 i Hovs k:a kan lika väl avse kvinnonamnet *Tola* (se Jansson 1962 s. 26).

Däremot utgör namnet av allt att döma förled i ortnamnet *Tolsum* i Ringarums sn, Hammar-kinds hd, skrivet bl.a. (j) *tolsrum* 1358, (j) *tolisrume* (2 ggr.) 1385 (se Sigurd Fries 1970 s. 113 samt Gösta Franzén SOÖg 11 s. 115 f.).

Preteritumformen **karpi** av verbet runsv. **gærva** 'göra' är den i en östgötsk runinskrift väntade. Runföljden 12–16 skall utan tvivel uppfattas som ack. mask. **pansi** (**pansa**) av det deiktiska pronominet runsv. **parsi** 'denne, den här'.

Vad gäller **hftia** bör **h**-runan sannolikt betraktas som ett korrektur; ristaren har råkat rista **n** i stället för **a** (jfr att runorna 18, 28 och 30 är felvända), men rättat till misstaget genom att rista en **a**-bistav tvärs över **n**-bistaven. På samma sätt skall väl **hf(t)ia** på U 373 förklaras.

Det intressantaste i Appuna-stenens inskrift är runföljden 9–10 **up**, som samtidigt utgör dess kruz. Av kontexten framgår att det måste vara fråga om ett maskulint ord, som betecknar en artefakt av något slag. De ord som oftast förbinds med *gærva* (*aftir*) är *kummel* och *bro*; av nitton belägg på verbet i Östergötlands runinskrifter utgör dessa objekt sju gånger vardera.

Även andra, mer ovanliga ord förekommer dock. På en år 1973 återfunnen runsten, som äldst stått rest intill Björklingeån i Björklinge socken, Norunda härad, Uppland, omtalas att en man lätit "göra ör", **aor gera**, efter sina söner. Ordet **aor**, id. med isländskans *aurr* m. 'grov sand, grus, grusjord', avser här uppenbarligen en grusbänk, uppbyggd i syfte att skapa ett vadställe. Såsom Torulf Holmberg påpekat (nedan a. st.) skilde sig en "ör" av detta slag säkert mycket lite från många av forntidens "broar". Ordet **aor** är känt från ytterligare en runsten, U 996 i Funbo socken, Rasbo härad, där det uppenbarligen har samma innebörd 'grusbänk, vadställe': Inskriften meddelar bl.a. att Ingrid (?) och Ingegärd lätit **kera aur** "ute i (?) sundet" efter sin fader Tore; tydligen avses det nu torrlagda sund som givit namn åt *Sundby* i samma socken. (Se E. Wessen U 996 s. 171 f., T. Holmberg i *Fornvännen* 1974 s. 204 samt A. Öberg i NoB 1974 s. 28 ff., särsk. s. 31.)

När det gäller Appuna-stenens **up** kan jag inte ge någon annan formellt godtagbar förklaring än att vi här står inför det hittills icke belagda substantiv fsv. **oþ* 'vadställe' som enl. SOÄ 6 s. 164 föreligger i by- och sockennamnet *Od* i Gäsene härad, Västergötland, vilket skrevs *Ood* 1394, *Oodh* 1417, (i) *Oodz* sokn (i kyrkiobynom) 1452. Byn ligger "vid övergången av en bäck". Samma ord ingår enl. SOÄ i de norska gårdnamnen *Oden* och *Oa* (< **Oðvin-*), varom jfr. NG 4:1 s. 126, 11 s. 103 f., och enl. Carl Lindberg (OUÅ 1937 s. 38) eventuellt även i det jämtländska sockennamnet *Oviken* (*owik* 1314).

Formellt är **oþ* att uppfatta som en bildning till avljudsstadiet *urnord.* **wōþ-* hos verbet *vada*, som i gammal tid böjdes starkt. Om identifieringen med Appuna-stenens **up** är riktig rör det sig om en maskulin *a*-stam — man kan jämföra med exempelvis sv. dial. *slog* m. 'slätter; skogsäng', eg. 'ställe där man slår', bildat till verbet *slå*, urgerm. **slahan* (se t.ex. SAOB sp. S 6718). Den ursprungliga initialkonsonanten *w* har tidigt fallit såsom i fsv. *ulfr* 'ulv' och gudanamnet *Oden* (jfr tyskans *Wolf*, *Wotan*).

Samma stam *wod-* har antagits ingå i en del ortnamn på *Öd*. Namnet *Ödängla* (*Ödängill* 1355) som tillkommer en by och en halvö i Mönsterås socken, Stranda härad, Småland, har av Ivar Modéer (1936 s. 28 ff.) tolkats som 'det trånga sundet som kan övervadas'. Förleden skulle innehålla en motsvarighet till det fornvästnordiska possibilitetsadjektivet *œðr* 'som kan vadas' (jfr även med negation fvn. *óæðr*). Samma adjektiv föreligger enl. John Kousgård Sørensen (1958 s. 138) i ett på två håll i Danmark förekommande ortnamn *Ø(d)sted* med innebörden 'vadställe'.

En annan möjlighet vore att i *Öd-* se ett fsv. **ödhe* n. 'vadställe', bildat till verbet *vada* på samma sätt som exempelvis *före* : *fara* (s. 30). Ett dylikt substantiv kan enl. Modéer (s. 32 f.), till vilken Lars Hellberg anslutit sig (1950 s. 141 ff.), ingå i flera ortnamn på *öd*, bl.a. de åländska bynamnen *Sonröda*, *Syllöda*, *Tängsöda*, *Långbergsöda* och *Ödkarby*. Jämför dock Lars Huldén i NoB 1981 s. 89 ff. Måhända finns det anledning att överväga om inte fsv. **ödhe* 'vadställe' i stället kunde betraktas som en

avledning till substantivet **odh* (se om dylika *ia-* avledningar Olson 1916 s. 184 ff.). En av Huldén (a. a. s. 91) påtalad semantisk svårighet hos Modéers förklaring — som enl. min mening dock inte bör överbetonas — skulle därmed kunna kringgås.

Något större vatten, som kunnat vara till men för vägförbindelserna i Appunas omnejd, letar man förgäves efter idag. En översiktlig genomgång av äldre lantmåterimaterial visar att socknen tidigare varit betydligt mer rik på bäckar, vattensamlingar och vattensjuk mark överhuvudtaget än nu. På en storskifteskarta från 1773 (Appuna nr 7 i arkivet vid lantmåterienheten hos länsstyrelsen i Linköping) finns exempelvis en mindre bro utritad på ett ställe strax intill socknens södra gräns där vägen mot Lundby korsar en nu nästan helt försvunnen bäck. Några större broar eller vadställen finns dock inte markerade.

Om den nämnda bäcken i gammal tid utgjort något större hinder för samfärdseln är väl högst tveksamt. Vad jag kan se finns det två ställen i grannskapet av Appuna kyrka där man kan ha anledning att räkna med att vadställen behövs i gammal tid. Bägge är belägna utefter vägen från Kumla och Väderstadshållet mot Bjälbo, Skänninge, vilken rimligen haft en forntida motsvarighet, som förbundet Appuna med den närbelägna Eriks-gatan (se om denna och de runstenar som markerar dess väg Cnattingius 1929 s. 137 ff.; 1930 s. 117 f.). Det ena är det ställe väster om kyrkan där vägen korsar Hygnestadsbäcken. Det andra är den sträcka öster om kyrkan där vägen går över en vid dalsänka, som i trakten går under benämningen *Valla mosse* (intill *Valltorp*, *Valla* och *Vallaslätten* å tk 8F SV). Att *Valla mosse* tidigare varit mycket vattensjuk framgår av lantmåterimaterialet.

Huruvida Toves insats till själågagn för sin son bestod i anläggandet av en grusbänk el. dyl. över Hygnestadsbäcken, *Valla mosse* eller något annat vatten måste bli en öppen fråga. Att en gärning av sådant slag i och för sig varit väl värd att hugfästa på en runsten är ostridigt.

J. P. S.

Förkortningar

- fsv. = fornsvensk
 fvn. = förvästnordisk
 NoB = Namn och Bygd. Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning. 1–. 1913 ff.
 G = Gotlands runinskrifter. 1962 ff.
 OUA = Ortnamnsällskapet i Uppsala årsskrift. 1936 ff.
 SAOB = Svenska Akademiens Ordbok.
 Sm = Smålands runinskrifter. 1935–61.
 SMP = Ordbok över Sveriges medeltida personnamn. Utg. av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens personnamnskommitté. 1–. 1967 ff. Stockholm.
 SMPs = Samlingarna till Ordbok över Sveriges medeltida personnamn (jfr. ovan). Uppsala.
 SOÄ = Sverges ortnamn. Ortnamnen i Älvsborgs län. På offentligt uppdrag utgivna av Kungl. Ortnamnskommittén. 1–20. Stockholm 1906–48.
 SOÖg = Sveriges ortnamn. Ortnamnen i Östergötlands län. På offentligt uppdrag utgivna av Ortnamnsarkivet i Uppsala. Del 11. Hammar-kinds härad. Bebyggelsenamn. Av Gösta Franzén. Uppsala 1982.
 Sö = Södermanlands runinskrifter. 1924–36.
 Vg = Västergötlands runinskrifter. 1940–70.
 U = Upplands runinskrifter. 1940 ff.
 Ög = Östergötlands runinskrifter. 1911.

Referenser

- Cnattingius, B. 1929. Bidrag till östgötavägarnas historia. I: *Rig* bd 12, 1929.
 — Var har Rökstenen ursprungligen stått? I: *Fornvännen* 1930.
 Ekbo, S. 1947. Personnamn under vikinga- och medeltid. I: *Nordisk kultur* 7.
 Fredriksson, I. 1961. *Svenska personnamnsstudier*. Uppsala.
 Fries, S. 1970. Ortnamnen. I: *Bondebygd och bruksbygd*. Ringarums socken genom tiderna. Red. E. Gärwe. Söderköping & Valdemarsvik.
 Försteman, E. 1900. *Altdeutsches nomenclonbuch*. Bonn.
 Hellberg, L. 1950. *Inbyggarnamn på -karlar i svenska ortnamn*. I. Studier till en svensk ortnamnsatlas utg. av J. Sahlgren 6. (Skrifter utg. av Kungl. Gustav Adolfs Akademien. 21: 1.) Uppsala.
 Jansson, S. B. F. 1962. Stenfynden i Hovs kyrka. *Filologiskt arkiv* 9 (Utg. av Kungl. Vitterhets, Historie och Antikvitets Akademien.) Stockholm.
 Janzén, A. 1947. De förvästnordiska personnamnen. I: *Nordisk kultur* 7.
 Kousgård Sørensen, J. 1958. *Danske bebyggelsenavne på -sted*. Navnestudier udg. af Stednavneudvalget. Nr 1. Köpenhamn.
 Lindqvist, S. 1941. *Gotlands Bildsteine*, I–II. Uppsala.
 Modéer, I. 1936. *Färdvägar och sjömärken vid Nordens kuster. Namntolkningar*. (Arbeten utg. med understöd av V. Ekmans universitetsfond.) Uppsala.
 — 1964. *Svenska personnamn*. Handbok för universitetsbruk och självstudier. Utg. av B. Sundqvist och C.-E. Thors med bibliografi av R. Otterbjörk. (Anthroponymica Suecana 5.) Lund.
 Noreen, A. 1904. *Altschwedische grammatik mit einschluß des altgutnischen*. Halle.
 Olson, E. 1916. *De appellativa substantivens bildning i fornsvenskan*. Bidrag till den fornsvenska ordbildningsläran. Lund.
 Peterson, L. 1981. *Kvinnonamnens böjning i fornsvenskan. De ursprungligen starkt böjda namnen*. (Anthroponymica Suecana 8.) Uppsala.
 Rörby, G. 1982. *Medeltida kyrkor i Östergötland tecknade av Elias Brenner och Johan Fredrik Kock*. Skänninge.
 Salberger, E. 1978. *Runsvenska namnstudier*. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm studies in Scandinavian philology. N. S. 13.) Stockholm.
 Swanström, E. & Gustavson, H. 1982. *Gotländskt arkiv*. Visby.
 †Uppgifterna om uttrycket *gardianus calicis* och liknande i cisterciensernas liturgi och avsaknaden av motsvarande i svenska och nordiska belägg har lämnats av docent Hilding Johansson, Mariestad.